

ՎԱԳԻՄԻՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՇԱՀԱՄԻՐ ՇԱՀԱՄԻՐՅԱՆԻ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ»-Ը

XVIII դարի 70—80-ական թվականներին, հեռավոր Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում, հայտնի վաճառական Շահամիր Շահամիրյանի գլխավորած հնդկահայ առևտրական բուրժուազիայի քաղաքական-հայրենասիրական խմբակը դառնի գործ է կատարել օտար բարբարոս տիրապետության ներքո տվյալող հայ ժողովրդի ազատագրության ու հայրենի հողի վրա հայկական անկախ պետականություն ստեղծելու գաղափարը արծարծելու ուղղությամբ: Շահամիրյանների տպարանում մադրասցիները լույս են ընծայել ու տարածել հայրենիքի ազատագրման և Հայաստանում ստեղծվելիք քաղաքական-հասարակական կարգի վերաբերյալ ծրագրային կարևորագույն վավերագրեր, այդ խնդիրների կապակցությամբ աշխույժ նամակագրություն են ունեցել Ղարաբաղի մելիքների, Քարթլ-Կախեթի թագավոր Հերակլ II-ի, էջմիածնի կաթողիկոսների և բաղմաթիվ այլ անձանց հետ: Մադրասցիների գործունեության ալլեալ կողմերն ու գաղափարները վաղուց հետև, հատկապես վերջին տարիներս, եղել են հայ պատմագրության ուշադրության կենտրոնում, ենթարկվել մանրագնին ըննության և յուրջ ուսումնասիրության: Սակայն նրանց ազատագրական գործունեության հետ կապված մի ուշադրով փաստ զեռևս ոչ միայն չի ստացել իր պատշաճ գնահատականը, այլև համարյա մնացել է սովերի մեջ: Դա Շ. Շահամիրյանի պատվերով Հայաստանի քարտեզի՝ «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ի հրատարակությունն է, որ իրագործվել է վենետիկում 1778 թ.:

Այդ քարտեզի նկատմամբ ուսումնասիրողների «անտարբերության» պատճառը, անշուշտ, նրա խիստ հազվագյուտ լինելն է: Հայաստանում, որքան մեղ հաջողվեց պարզել, չի պահպանվել նրանից և ոչ մի օրինակ, ըստ երևույթին այդ քարտեզը հազվագյուտ է նաև արտասահմանում, դրանով պետք է բացատրել այն, որ այդ քարտեզը տեղ չի գտել նույնիսկ մի այնպիսի արժեքավոր աշխատության մեջ, ինչպիսին է վերջերս Փարիզում Զ. Խանդազյանի հրատարակած «Atlas de cartographie historique de l'Arménie»-ն:

«Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ի մի օրինակի ու նրանից հանված պատճենի հետ ծանոթացել ենք 1955 թ. Մոսկվայում՝ ՍՍՌԿ Կենտրոնական պետական ազգմա-պատմական արխիվում աշխատելիս¹ և ներկայումս ընդհանուր նկարագրությամբ ու մի քանի ծանոթագրություններով հանդերձ հրա-

¹ Центральный Государственный Военно-Исторический архив СССР (ЦГВИА), фонд 416, дело 303.

տարակելով նրա լուսանկարը, ցանկանում ենք հրավիրել նրա վրա մասնագետների ուշադրությունը²:

«Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը ժամանակագրական կարգով վեցերորդ հայկական քարտեզն է աշխարհում. նրանից առաջ լույս ընծայված քարտեզներից միայն երկուսն էին նվիրված Հայաստանին (հրատ. Վենետիկ, 1751 թ.), մնացածը «Համատարած Աշխարհացոյց»-ներ էին (հրատ. Ամստերդամ, 1695 թ., 1696 թ.), իսկ մեկն էլ կրոնական էր՝ «Երկիր Աւետեաց կամ Պաղեստին» (հրատ. Վենետիկ, 1746 թ.):

Դժվար չէ կուսակցի, թե ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում Հայաստանի քարտեզի այս հրատարակությունը: Շահամիրյանն ու նրա համախոհները երազում էին մայր հայրենիքը թուրք-պարսկական բռնակալ լծից ազատելու և այնտեղ հայկական հանրապետություն ստեղծելու մասին: Նրանց կարծիքով այդ հնարավոր էր իրագործել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի և դրսի ուժերի՝ Ռուսաստանի ու Վրաստանի ակտիվ օգնության շնորհիվ: Ազատագրական պայքար սկսելու համար նրանք անհրաժեշտ էին համարում նաև և առաջ լուսավորել հայերին, առաջին հերթին երիտասարդությունը, ծանոթացնել նրանց իրենց հայրենիքի պատմության և աշխարհագրության հետ: Հայ մարդիկ խորապես պետք է գիտակցեին ազատության ու անկախության նշանակությունը, օտար տիրապետության ու միապետական կարգի վերին աստիճանի վնասակար լինելը: Հայ ժողովրդին լուսավորելու համար մադրասցիները լույս են ընծայում հայ իրականության մեջ իրենց նախորդը շունեցող քաղաքական-հրապարակախոսական երկեր՝ Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տեսրակ որ կոչի յորդորակ»-ը և Շահամիր Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց»-ը: Այդ արժեքավոր ստեղծագործություններում խոսվում է հայ ժողովրդի պատմության, աշխարհագրության, հայկական պետականության կործանման պատճառների ու բաղձաթիվ այլ հարցերի մասին, հայ երիտասարդությունը կոչ է արվում սթափվել ծուլության խորը քնից և գեներ ձեռքին կոխել հայրենիքի ազատության համար. վերջապես տրվում է ապագա Հայաստանի սահմանագրության նախագիծը:

«Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը կարծես հավելվածն է այդ մեծարժեք դրբերի, այն լրացնում է նրանց, օժանդակում ավելի լայն պատկերացում տալու ընթերցողներին հայոց երկրի, նրա բնակավայրերի, լեռների ու ջրերի, սահմանների, հարևան երկրների և, ընդհանրապես, այն ամենի մասին, ինչ

² Քարտեզի մի այլ օրինակ պահվում է ՍՍՌՄ Արտաքին գործերի մինիստրության արխիվում, որի մասին գեներալ 1922 թ. համառոտ տեղեկություն է հրատարակվել «Նորք» ամսագրում Թադ. Ավդալյանի «Հայ ազատագրական շարժման երկու հոսանք XVIII դարի վերջերում» հոդվածին խմբագրության կողմից արված ծանոթագրության մեջ (վերջերս մեզ հայտնի դարձավ, որ այդ ծանոթագրության հեղինակը Ա. Գ. Հովհաննիսյանն է): Այնտեղ հիշատակվում է, որ «Մինչ այժմ անհայտ այդ քարտեզը նույնպես քաղաքական նպատակ ունի և կարող է ըստ ամենայնի «Նորդորակի» հավելված նկատվել»: Սակայն սխալ է տրված քարտեզի տպագրության թվականը՝ գրված է 1775, պետք է լինի՝ 1778 (տես «Նորք», գիրք առաջին, երևան, 1922, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 161—162): Չնայած այս ուշադրավ ծանոթագրության, հետագա ուսումնասիրողները համապատասխան ուշադրություն չնվիրեցին այդ քարտեզին՝ Գոկոս. Ս. Տեր-Ավետիսյանը «Նյութեր Հնդկաստանի հայ գաղութի պատմության համար» (Երևանի պետական համալսարան, «Գիտական աշխատություններ», հատոր 13, Երևան, 1920, էջ 26) հոդվածում, Շ. Շահամիրյանի «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ի վերաբերյալ համառոտ տեղեկությունը բաղել է «Նորք»-ի խմբագրության վերոհիշյալ ծանոթությունից՝ կրկնելով տպագրության թվականի նույն սխալը:

կարելի է հաղորդել քարտեզի միջոցով: Այն կոչված էր նպաստելու հայ երիտա-
սարդության մեջ հայրենասիրություն ներարկելու գործին, մեծ օգնություն
պետք է ցույց տար երկրի ազատագրությանը նախաձեռնանդիր հայ իշխանա-
վոր անձանց ու զորավարներին՝ իրենց ամենօրյա պայքարում, օտարազգիներին
պետք է ցույց տար, թե ինչպիսին է Հայաստան երկիրը:

Վենետիկյան Մխիթարյանների տպարանի նորագույն մի գրացուցակից
երևում է, որ «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը հրատարակվել է նրանց
մոտ³: Մխիթարյանները դեռ հնուց կապված էին հնդկահայ գաղութի հետ, եր-
բեմն վարդապետներ էին ուղարկում Հնդկաստան նսիրատվություններ հավա-
քելու⁴, տարածում էին այնտեղ իրենց հրատարակությունները: Շ. Շահամիր-
յանը, ըստ երևույթին, ծանոթ է եղել Ս. Ղազարում լույս բնծայված քարտեզ-
ների հետ, ուստի և իր «Աշխարհացոյց»-ի հրատարակությունը վստահել է
Մխիթարյաններին: Ասենք, այն ժամանակ (XVIII դ.) և դրանից բավական
հեռու Վենետիկը միակ վայրն էր, ուր հայերեն քարտեզներ էին տպագրվում:
Հարկ է նշել, որ Մխիթարյանները պատվով են կատարել Շ. Շահամիրյանի
պատվերը. նրանց փորագրած ու հրատարակած «Աշխարհացոյց Հայաստա-
նեայց»-ը տեխնիկաչի այն ժամանակվա պայմաններում, անտարակույս, քար-
տեզագրական մի լուրջ նվաճում է եղել:

«Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը տպագրված է թղթի վրա, գունավոր
է, չափան է՝ 82,5 × 82,5 սմ, ունի աշխարհագրական աստիճանացանց, որի զու-
գահեռականներն ու միջօրեականները անց են կացված շատ նուրբ գծերով:
Աշխարհագրական անունները, ի բաց առջալ մի քանի երկրների, ծովերի ու
գետերի անունների, գրված են զուգահեռականների ուղղությամբ: Մեծ ծովերի՝
«Պոնտոսի (Սևուր)», «Միջերկրեայ», «Կասպից (Վրկանի)» և «Պարսկային ծո-
ցի» վրա նկարված են առաջատանավեր: Կենները տրված են հեռանկարային
զծագրությամբ: Բավականին լայն գծերով ու տարրեր գույներով անց են կաց-
ված վարչական սահմանները: Մեծ Հայքը, Վրաստանը, Գիլանն ու Հյուսիսա-
լին Կովկասը բաժանված են նաև առանձին գավառների: Ի տարրերություն
Մխիթարյանների տպարանում 1751 թ. լույս բնծայված «Աշխարհացոյց Հա-
յաստանեայց ըստ հին և նոր աշխարհագրաց»-ի, բնակավայրերը այս քարտե-
զում պատկերված են ոչ թե շենքերի հեռանկարային զծագրությամբ, այլ կյուր
և վարդաձև տարրեր շափի շրջանակներով: Առանձնապես խոշոր ու որոշակի է
զծված Երևանը, որը, ինչպես հայտնի է, մագրացիների երազած անկախ Հա-
յաստանի մայրաքաղաքն էր լինելու: Էջմիածնի վայրում նկարված է մի մեծ
եկեղեցի, իսկ Մշո Ս. Կարապետի տեղում՝ սար է, վրան վանք: Արարատի
վրա պատկերված է բիրլիական նոցի տապանը, իսկ Անիի վայրում՝ պարբու-
պապատ մի քաղաք: Ափերի զծագրությունները, որ հիմնականում համապա-
տասխանում են աշխարհագրության այն ժամանակվա տվյալներին, ունեն,
սակայն, բազմաթիվ պարզեցումներ ու բացահայտ սխալներ: Տարօրինակ զծա-
գրություն ունեն «Փեղամայ», «Աղթամարայ» և «Կասպուտան» ծովակները, վեր-
ջին երկուսը համարյա դիպչում են միմյանց: Բազմաթիվ են բնակավայրերի
սխալ տեղագրումները: Վանն, օրինակ, գտնվում է ոչ թե լճի արևելյան, այլ
հարավ-արևմտյան ափին, Խոյր հայտնվել է Վանա լճի հյուսիսային ափին և
այլն:

³ Գրացուցակ Մխիթարյան տպարանին, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 1960, էջ 108:

⁴ Լեո, Հայկական տպագրություն, հատուկ երկրորդ, Թիֆլիս, 1902, էջ 576:

1751 թ. հրատարակված քարտեզի նման այս «Աշխարհացոյց»-ն էլ «...քսա հին և նոր աշխարհագրաց» է, այսինքն հաղորդում է թե՛ պատմական և թե՛ այն ժամանակ գոյութունն ունեցած աշխարհագրական տվյալներ:

Քարտեզի հիշատակարանը, որ գետեղված է ներքին մասում, շրջափակված է այլարանական բնույթի նկարներով՝ պատկերված են մարտական դրոշներ, զենքեր ու երաժշտական գործիքներ: Կենտրոնում քարտեզի վերնագիրն է՝ «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց», ձախ կողմում՝ նկարված են հայ ազգային հերոսներ՝ Հայկը, ազեղը ձեռքին, Արամը՝ տեղով զինված և ձեռքին ինչ որ առարկա՝ վրան գրված «Հայաստան», աջ կողմում Տիգրանն է, արքայական փոքրիկ դավազանով, և հետո՝ Տրդատը: Բոլորն էլ ունեն համապատասխան մակագրութուններ:

Այս նկարները քարտեզին գեղեցիկ տեսք տալու համար շեն արված միայն: Մադրասցի հայրենասերները հայ երիտասարդությանը օտար լծի դեմ ապրտամբվելու կոչ անելիս հիշեցնում էին նրանց նախնիների հերոսական գործերն ու առանձնապես շեշտում «գեղապատշաճ, քաջազանգուր, խայտակն, անձնեայ և հաստարագուկ» Հայկին, որն ուներ լաչնայիճ, մեծականար կամ լաչնածոց ազեղ⁵, և որը անկախութուն նվաճեց իր ցեղի համար, Արամին, որի անունով մեր ժողովրդին «...անուանեցին Արմեն և զաշխարհս մեր՝ Արմենիա»⁶, երկար տարիներ օտար նվաճողներից հայրենիքը հերոսաբար պաշտպանած «...ամենեցունց թագաւորացն և քաջացն մերոց հարստագոյն և խոհեմագոյն և քաջագոյն» Մեծն Տիգրանին⁷ և վերջապես Տրդատին, որը «... ի ձեռն նորին կուսաւորչի հաւատայ ինքն և զամենայն Հայաստանեայս գարձուցանէ ի Քրիստոնէութիւն»⁸:

Ե. Շահամիրյանը «Որոգայթ փառաց»-ում գրում է, թե «... որպէս լուար ի բերանոյ քաղմաց թէ ի մէջ հարիւր արանց հայոց հազիւ մի այր գտանի, զի լուեալ իցէ ի բերանէ յամեքէ, եթէ հայոց ժամանակս էին տէր և թագաւոր ի վերայ երկրին Հայաստանեայց» և շարադրելով այդ գիրքը ինքը նպատակ ունի հիշեցնել նրանց այդ ամենի մասին, որպեսզի «... կարելի լինիցի փրկել ազգն հայոց ի ծառայութենէ և արասցէ մեզ երջանիկ և վայելուչ որդէգրութեան նախահարց մերոց Հայկայ, Արամայ, Տիգրանայ և այլն»⁹: Վերոհիշյալ անձանց նկարների գետեղումը հիշատակարանի երկու կողմերում, որ արված է անտարակույս Ե. Շահամիրյանի շատովերով, հետապնդել է այդօրինակ նպատակ ուղեղնչել հայ երիտասարդությանը հայրենիքի անկախության համար մարտնչած հերոսների կերպարներով: Այս տեսակետից բնորոշ են նաև հիշատակարանի վերևի մասը ծածկող զարդերը: Գրանք, ինչպես արդեն նշեցինք, դրոշներ, զենքեր ու երաժշտական գործիքներ են, որ խորհրդանշում են ապստամբութուն, զինված պայքար՝ հանում հայրենի երկրի ազատագրման:

Հիշատակարանում ասվում է հետևյալը.

«Փորագրեալ արդեամբք աղայ Շամիրի,
Մեծի Շամիրեանց տանըն պանծալի,

⁵ Նոր տետրակի, որ կոչի յորդորակ, Մադրաս, 1772, էջ 57—58:

⁶ Նույն տեղում, էջ 61:

⁷ Նույն տեղում, էջ 65:

⁸ Նույն տեղում, էջ 85:

⁹ Որոգայթ փառաց, Մադրաս, 1774, էջ 124:

Առ ի յիշատակ իւրում անդրանկի,
 Յախորոս անուն որդւոյն նազեհի,
 Որ ի մանկական ծաղկեալ հասակի
 Վախճանեալ փոխի Հնդկաց աշխարհի՝
 Թողեալ կաթողին զիւրան ըզկնի
 Աշակերտութեամբ զգրոց սոփեստի:
 Ի Վէնէտիկ 1788, ի թուին հայոց ՌՄԻէ»:

Հայկական քարտեզագրական հրատարակութիւններին նվիրած իր գրքում Շ. Ստեփանյանը այս քարտեզի մասին գրում է, որ այն «փորագրել են աղա Շ. Շահամիրյանցի որդիները»¹⁰: Ինչպես երևում է վերը բերված հիշատակարանից, դա միանգամայն սխալ է, փորագրողների մասին ոչ մի խոսք չկա այնտեղ, իսկ Շ. Շահամիրյանի որդի՝ Հակոբի անունը հիշատակվում է այն կապակցութեամբ միայն, որ «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը նվիրված է նրա հիշատակին (մահացել ու թաղվել է Հնդկաստանում 1774 թ.):

Քարտեզի ձախ կողմում կողմնացույց է գծագրված, որ տրագիցիոն կերպով կազմված է քամիների հունարեն անվանումներով:

Չափազանց ուշադրաւ է, որ «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ում աշխարհագրական անունների մի մասը արված է ռուսերեն թարգմանութեամբ. օրինակ կարդում ենք՝ Մեծ Հայք—Великая Арменія, Փոքր Հայք—Малія Арменія, Գոանի—Карни, Կրճունիք—Карчуник, Ծով Միջերկրեալ—Средиземное море, Բուլղարք—Булгарія, Դրունք էթիլ գետու—Устье Волги, Աշխարհ Մաքթայ—Земля Маскутская և այլն: «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը թարգմանված է «План Арменскій», իսկ պատճենի վրա՝ «Карта Армянского владения»: Այս թարգմանութիւնները, ինչպես կանաններ ստորև, ապագութեան հետ ոչ մի առնչութիւն չունեն, և ավելացված են ձևերով, հրատարակութիւնից 28 տարի հետո:

Աշխարհագրական մի շարք անուններ արված են երկու ձևով, այսպես՝ «Կարին»-ի տակ գրված է նաև «Էրզրում», գրված է՝ «Կարս, որ է Կարս», «Յգիստոս, որ է Մըսրո», «Սիրատանք, որ է Համատան», «Մոլղափա, որ է Փուղտան», «Պրոպունտոս, որ է Մամաոցու ծով» և այլն: Հայաստանի մի մասը և Վրաստանը, որի հետ նաև Կովկասյան լեռնաշղթայի և Հյուսիսային Կովկասի մի մասը, ամենայն հավանականութեամբ պատվիրատուի պահանջով, վերցված են մի քնդհանուր սահմանի մեջ, ըստ երևույթին, դա մազրասցիների երազած հալ-վրացական միասնական պետութեան տերիտորիան է, որը նրանք կամենում էին ստեղծել Ռուսական Կայսրութեան հովանու ներքո:

Համեմատութեանը ցույց տվեց, որ «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը կազմողները իրենց ձեռքի տակ ունեցել են նաև 1751 թ. վենետիկում լույս տեսած Հայաստանի քարտեզը և մեծապես օգտվել նրանից. դա երևում է ոչ միայն ամերի զծագրութեան (հատկապես Գեղամա, Աղթամարա և Քապուտան ծովափների) ու քնակավայրերի տեղագրման քնդհանուր նմանութեանից, այլև 1751 թ. քարտեզի սխալների մեխանիկական կրկնութեանից (օրինակ՝ երկուսի վրա էլ Աղթամարա և Քապուտան լճերը շափազանց մոտեցված են միմյանց,

¹⁰ Շ. Ստեփանյան, Հայ քարտեզագրական հրատարակութիւնները 260 տարում (1695—1955), Համատու ակնարկ, Երևան, 1957, էջ 44:

Վան քաղաքը հայտնվել է լճակի հարավ-արևմտյան ափին, խոյը փոխել է իր տեղը և այլն): Պարզվում է, որ նույն այդ քարտեզը (1751 թ. հրատ.) օգտագործված է եղել նաև «Նոր տեարակ, որ կոչի յորդորակ»-ի հեղինակ Մ. Քաղրամյանի կողմից՝ հատկապես այդ դրքի 6-րդ գլխում, որտեղ տրված է Հայաստանի պատմական աշխարհագրությունը: Թե որքան նմանություններ կան աշխարհագրական մի շարք անունների մեջ այդ երեք գործերում, երևում է ստորև գուգահեստ կերպով բերված օրինակներից.

1751 թ. «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»	Նոր տեարակ, որ կոչի յորդորակ»	1778 թ. «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»
Կուր գետ որ է Քուս	Կուր գետոյ որ է Քուս (էջ 124)	Կուր գ., որ է Քուս
Կարին որ է Արզրուս	Կարին որ է Արզրուս (էջ 133)	Կարին Արզրուս
Ամիդ կամ Տիգրանակերտ	Տիգրանակերտ որ է Ամիդ... և ըստ տաճկաց Դիարբեքի (էջ 142)	Տիգրանակերտ որ է Տիարբեքի
Ղարս որ է Կարս	Կարս որ է Ղարս (էջ 133)	Ղարս որ է Կարս
Պաղեստին Հրէաստան	Պաղեստին կամ Հրէաստան (էջ 73)	Պաղեստին
Տիգրիս գ. և Դիզաթ որ է Շաս	Տիգրիս որ և կոչի Դիզաթ (էջ 123)	Տիգրիս գ. որ է Շաս
Եղեսիա Յուրհայ	ԳՅղեսիա որ և ասի Յուրհայ (էջ 73)	Եղեսիա որ է Ուրհայ
Եկրատանք որ է Արագստան	Ի սահմանս Եկրատանացոյց կամ Մարաց, որ և կոչի Արագստան ուրու որ է մայրաքաղաքն Եկրատան կամ Ահմատան որ է Համատան (էջ 123)	Եկրատանք որ է Համատան
Եկրատանք մարաց որ է Ահմատան կամ Համատան		

Ինչպես երևում է, մադրասցիները, գուցե և ինքը՝ Շ. Շահամիրյանը, հենց տեղում՝ Մադրաս քաղաքում որոշ աշխատանք են տարել «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ի վրա, նշել են հայ-վրացական պետության սահմանները, գրել են հիշատակարանը, տվել նրա արտաքին ձևավորման էսքիզը: Մյուս աշխատանքների մասին դժվար է առայժմ խոսելը, կարծում ենք սակայն, որ այդ ուշագրավ հարցերի վերաբերյալ տեղեկություններ կարող են լինել Վենետիկյան Միսիթարչանների արխիվում և համապատասխան պրոպոզիցիաների դեպքում հնարավոր է վեր հանել «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ի կազմման գործում մադրասցի հայրենասերների կատարած կոնկրետ աշխատանքը, բացի այդ, պարզել կարևոր մի հարց, թե ո՞վ է եղել քարտեզի փորագրողը:

Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի (1780—1799 թթ.) նամակներում, ինչպես արդեն նկատել է Ա. Ռ. Հովհաննիսյանը¹¹, տեղեկություններ կան այն մասին,

¹¹ А. Р. Иоаннисян. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1947, էջ 152:

որ Շ. Շահամիրյանը «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ի մի քանի օրինակ, իր այլ հրատարակութիւնների հետ միասին, նոր Զուղայի վրայով ուղարկել է Անդրկովկաս՝ էջմիածնի կաթողիկոսին, Ղարաբաղի մելիքներին և Հերակլ II թագաւորին: Նոր Զուղայի հայոց հոգևոր առաջնորդ Մկրտիչ վարդապետին, Ղուկաս Կարնեցու գրած մի նամակից (հուլիս 1786 թ.) երևում է, որ քարտեզները պարունակող ծանրոցը ճանապարհին բավականին ուշացել է և անհանգրստացած կաթողիկոսը այդ մասին հարցում է արել վարդապետին¹²: Քարտեզների ու մյուս իրերի ուշացման մասին Ղուկաս Կարնեցին իրազեկ է պահել Հերակլ թագաւորին (ապրիլ, 1786 թ.)¹³ և մելիք Ավետիքին (27 նոյեմբերի 1786 թ.)¹⁴: 1787 թ. ապրիլի 17-ին այդ ծանրոցը բերվում է էջմիածին: Շ. Շահամիրյանին հասցեագրված Ղուկաս Կարնեցու նամակներից մեկի սեւագրութեան մեջ «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ի մասին կարդում ենք հետևյալը. «զՎրաց Արքայի և Մելիք Աւետիքի բաժինն առ ինքեանս յղեցաք և զմերն կախեալ վայելեմք, վասն որոյ շնորհակալեցաք զսիրելոյդ և օրհնութեամբ բազմաւ օրհնեցաք զբեզ»¹⁵: Նրա մի այլ նամակից (30 դեկտեմբերի 1787 թ.) տեղեկանում ենք, որ մելիք Հովսեփին հասցեագրված իրերն ու քարտեզը հնարավոր չի լինում անմիջապես ուղարկել՝ «վասն ժամանակի վտանգիցն, զի յետոյ յղեսցուք»¹⁶: Այդ օրերին, սակայն, մելիք Հովսեփը կենդանի չէր, և նվերները նույն թվականի նոյեմբերի 3-ին, Թիֆլիսից այդ նպատակով եկած մի անձնավորութեան միջոցով, ուղարկվում է մելիք Աբովին¹⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, Շ. Շահամիրյանը իր «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը կարողացել է ուղարկել այն անձանց, ում հետ մազրասցիները մեծ հույսեր էին կապել հայրենիքի ազատագրման իրենց ծրագրերում:

«Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ի Մոսկվայում պահվող օրինակի ու նրա պատճենի վրա արված գրութիւնները հնարավորութեամբ են ընձեռում իմանալ, թե ի՞նչ եղանակով են նրանք ընկել ռուսական արխիվը, ո՞վ է եղել պատճենահանողը և քարտեզի վրա ռուսերեն բառեր ավելացնողը¹⁸:

Պատճենը, որ կատարված է ձեռքով վերոհիշյալ քարտեզից և որի վրա աշխարհագրական անունները բերված են միայն ռուսերեն (իսկ մի քանի անուններ նաև պարսկերեն), վերին մասում ունի հետևյալ ռուսերեն գրութիւնը. «Համայն Ռուսիո ինքնակալ, մեծ միապետ և կայսր Ալեքսանդր Առաջինին՝ ի շնորհավորումն այս նորեկ՝ 1816 թվականի: Ամենախոնարհ նվեր դարարացի հայ ազնվական Ավետ Մակարի Մակարովից», իսկ ներքևում՝ «Միշարք հայտնի վայրերի հայերեն ու պարսկերեն հավելումով նկարված ու հայերենից ռուսերենի է թարգմանված վերոգրյալ նվիրաբերող դարաբաղցի հայ ազնվական Ավետ Մ. Մամիկոնովի կողմից՝ Ս. Պետերբուրգում, 1816 թ. հունվարի 1-ին»: Նույն անձնավորութեան կողմից, որը հայերեն ստորագրում է

12 Հայկական ՄՍԹ Պետական Մատենադարան, ձև. 4481, էջ 81բ:

13 Նույն տեղում, էջ 73ա:

14 Նույն տեղում, էջ 191բ:

15 Նույն տեղում, էջ 163բ—164ա:

16 Նույն տեղում, էջ 124ա—124բ:

17 Նույն տեղում, էջ 170բ—171ա:

18 Ա. Գ. Հովհաննիսյանի ենթագրութեամբ ռուսական արտաքին գործերի մինիստրութեան արխիվի «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ը մնացել է Շ. Շահամիրյանի որդի Կրիստոֆ Շահամիրյանի Պետերբուրգ կատարած այցելութեան ժամանակներից («Նորք», 1922, 7-րդ տառչին, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 161):

«Աւետիս Մարգարեան Մամիկոնեանց», բնագրի ներքին մասում թվարկված են Ղարաբաղի հինգ մելիքները՝ Գյուլիստանի մելիք Հովսեփի որդի մելիք Աբովը, Խաչենի մելիք Միրզախանի որդի մելիք Ալավերդին, Վարանդայի մելիք Հուսեփի որդի մելիք Շահնազարը և Դիզակի մելիք Բախտամը:

Կարծում ենք, որ Ավետիս Մամիկոնյանցի կողմից «Աշխարհացոյց Հայաստանեայց»-ի ու սուսերեն թարգմանված նրա պատճենի մատուցումը Ալեքսանդր Առաջին սուսաց ցարին սովորական նվիրատուութուն չէր: Ռուսական դորբերն այդ ժամանակ արդեն Ռուսաստանին էին միացրել Արևելյան Հայաստանի մի մասը՝ Լոռի-Փամբակը, Շիրակը, Սյունիքն ու Արցախը և պատրաստվում էին գրավելու նաև Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները: Իրեն Ղարաբաղի ազնվական հայերի շառավիղ համարող Ավետիս Մամիկոնյանցը, որ այնքան խնամքով կատարել է բարտեզի պատճենահանման ու թարգմանության գործը, թվարկել Ղարաբաղի մելիքների անունները ու նրանց տիրույթները, ըստ երևույթին ցարի առջև կամեցել է բարձրացնել հայ իշխաններին իրենց իրավունքների մեջ վերականգնելու հարցը, գուցե և նրա ծրագրերը ավելի լա՞յն են կղել, բայց այդ հետաքրքրական հարցերը գեղես կարիք ունեն մանրակրկիտ ուսումնասիրության:

В. Р. ГРИГОРЯН

«КАРТА АРМЕНИИ» ШААМИРА ЦААМИРЯНА

(Р е з ю м е)

В 1778 г. в типографии армянских мхитаристов Венеции, по заказу Ш. Шаамиряна, возглавлявшего патриотическую группу торговой буржуазии индийских армян в Мадрасе, вышла шестая по счету армянская печатная карта под заглавием—«Карта Армении» (первая армянская карта напечатана в 1695 г. в Амстердаме), которая до сих пор не только не подверглась всестороннему исследованию, но и почти осталась в неизвестности.

Опубликование карты носило политический характер. Ш. Шаамирян и его единомышленники, мечтая об освобождении Армении из-под турецко-персидского владычества и создании буржуазной республики, как известно, развернули широкую агитацию. Они издали в Мадрасе «Новую книгу, называемую увещанием» Мовсеса Баграмяна, призывавшего армянскую молодежь к вооруженной борьбе за освобождение родины, и проект конституции будущей Армении Ш. Шаамиряна—«Западню честолобия».

«Карта Армении» фактически является приложением к этим книгам. Она дополняет их, позволяет получить более широкое представление об Армении и сопредельных странах. Сравнение показало, что составители карты имели под рукой также карту Армении, опубликованную в Венеции в 1751 г. Этой картой пользовался также М. Баграмян при изложении раздела исторической географии в своей «Новой книге». Мадрасские патриоты, может быть и сам Ш. Шаамирян, работали над

С ПЕТЕРБУРГА
У ПРАВИТЕЛЬСТВА
ИМПЕРАТОРСКОГО
УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

У ПРАВИТЕЛЬСТВА
ИМПЕРАТОРСКОГО
УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Историческое
описание
восточных
индий

«Картой Армении»: они отметили границы, составили памятную запись, сделали эскиз внешнего оформления карты. В 1787 г. «Карта Армении» была разослана Ш. Шаамирянном Эчмиадзинскому католикосу, карабахским меликам и грузинскому царю Ираклию II, на которых мадрасские патриоты возлагали большие надежды в деле освобождения Армении.

Перевод карты на русский язык и ее копия были сделаны карабахским армянским дворянином Аветом Мамиконяном, который в 1816 году преподнес ее в качестве новогоднего подарка русскому царю Александру I.

Публикуемая фотография сделана с редкого экземпляра карты, хранящейся вместе с копией в Центральном Государственном Военно-Историческом архиве СССР (ф. 416, д. № 303). Карта цветная, ее размер 82,5×82,5 см.

V. R. GRIGORIAN

LA «CARTE D'ARMENIE» DE CHAHAMIR CHAHAMIRIAN

En 1778, Chahamir Chahamirian, chef d'un groupement patriotique de la bourgeoisie marchande arménienne de Madras, fit imprimer à la typographie des Mékhitarites arméniens de Venise une carte d'Arménie, la sixième du genre (la première ayant vu le jour à Amsterdam, en 1695). Cette carte n'a jamais fait l'objet d'une étude sérieuse; bien plus, elle est restée ignorée.

La publication de cette carte avait un but politique. Chahamirian et ses partisans qui rêvaient de soustraire l'Arménie au joug turco-persan et d'y fonder une république bourgeoise, déployèrent, comme on le sait, en ce sens, une intense activité. Ils publièrent à Madras, en même temps qu'un projet de constitution de l'Arménie future, intitulé «Le piège de l'ambition», sous la direction de Chahamirian, le «Nouveau livre de l'exhortation» de Movsès Bagramian, qui incitait la jeunesse arménienne à prendre les armes pour la libération de la patrie.

La «Carte d'Arménie» tient lieu, en fait, d'appendice à ces ouvrages. Elle les complète et permet d'avoir une plus large idée de l'Arménie et des pays limitrophes. Il résulte, de la comparaison effectuée, que les auteurs de cette carte disposaient également de la carte d'Arménie publiée à Venise, en 1751 et qu'utilisa aussi M. Bagramian dans la partie de géographie historique de son «Nouveau Livre». Les patriotes de Madras et, vraisemblablement, Ch. Chahamirian en personne, ont travaillé à la composition de la «Carte d'Arménie»: ils ont délimité les frontières, y ont joint un mémorial et ont dressé une esquisse de présentation de la carte. En 1787, Chahamirian l'envoya au catholicos d'Etchmiadzine, ainsi qu'aux méliks de Karabagh et au roi de Géorgie, Héraclius II, en qui les patriotes arméniens de Madras avaient placé tous leurs espoirs pour libérer l'Arménie.

La carte fut reproduite en russe par Avet Mamikonian, arménien noble de Karabagh qui, en 1816, à l'occasion du Nouvel An, l'offrit à Alexandre Ier, tsar de Russie.

La photographie publiée est tirée d'un rare exemplaire de la carte conservée, ainsi qu'une copie, aux Archives historico-militaires centrales d'Etat de l'U.R.S.S. (f. 416, n° 303). En couleurs, la carte a pour dimensions 82,5 × 82,5 cm.